

Vestjydsk Bondelæsning i Stavnsbaandstiden.

Af Forst. cand. theol. *F. Elle Jensen*, Skals.

At Almueundervisningen baade i Byerne og paa Landet i gamle Dage for at bruge et mildt Udtryk lod meget tilbage at ønske, er kendt af alle. Den indskrænkede sig hovedsagelig til en Indprentning af Børnelærdommen, hvorved man gik ud fra, at Hjemmene lagde den Grund, som derefter Præsten og hans Medhjælper Degnen gennem Prædiken og yderligere Belæring skulde befæste og bygge videre paa, og havde man Skoler, arbejdede de i samme Retning. Da den, der ikke kunde gøre Rede for sin Katekismus, var udelukket fra Nadveren og dermed fra Fadderskab, Hvervning, Fæste o. a., paabødes det strengt at sende de unge til Overhøring, og man tør derfor nok gaa ud fra, at de fleste i alt Fald paa et vist Tidspunkt dog til en vis Grad har kunnet svare paa en Del af de Spørgsmaal, der blev stillet til dem. Men da bare saa faa var i Stand til at læse, blev det i Reglen kun ved en mundtlig Undervisning, og dette førte atter til, at man let slog sig til Taals med en blot Opremsning af Stoffet. Man behøver kun at læse Biskop Lintrups Visitationsoptegnelser fra Viborg Stift i 1720erne for at se,

hvor lidet opmuntrende Tilstandene i Menighederne var¹⁾.

Delvis som Følge af det kristelige Røre, som mange Steder foraarsagedes af 30aarskrigen, blev der efterhaanden oprettet en Del Skoler, og c. 1700 var der vistnok en Slags Skolevæsen i de fleste Sogne, grundet af interesserede Herremænd, Præster og Bønder²⁾, men det var rigtignok ofte af temmelig tarvelig Art. Det var helt og holdent af privat Karakter, og da tidt baade Lokaler, Materiel og Lærerkrafter var utilladelig slette, blev Resultatet derefter, saa Hensigten, at lære Børnene at læse, saa de siden kunde benytte Bibel, Salmebog og Andagtslitteratur, kun i ringe Grad opnaaedes.

Bedst var Forholdene i Vestjylland, hvis barske Natur lettere skabte et tænksomt og tungere Sind og dermed en større Ansvarsbevidsthed hos Befolkningen end det frodigere Østdanmark, ligesom den Omstændighed, at Hoveriet her aldrig blev den samme Plage som andetsteds, baade fordi Bebyggelsen var mere spredt, og fordi de færre Storgodser med deres Studeopdræt ikke krævede saa stor en Arbejdskraft som de kornproducerende Herregaarde, ikke maa lades ude af Betragtning, thi den relative Selvstændighed, som hermed fulgte, har næppe undladt at give Bønderne en videre Horizont. Paa sine Steder tog Forældrene deres Børns Undervisning i egen Haand, idet de hjemme vejlede dem, saa godt de kunde, eller de holdt i Fællesskab en Omgangslærer til dem, og naar man hører, at i 1730 kunde alle Bønder i S. Omme læse, og at noget lignende i 1740erne var Tilfældet i Lunde-

¹⁾ Jydske Saml. 3. II. 68 ff.

²⁾ Joak. Larsen: Bidrag t. d. danske Folkeskoles Hist. 1536—1784, 1916, S. 132 ff. J. Osk. Andersen: Indl. t. Kingos Aandelige Sjungekor, 1931, S. XLVIII.

Outrup¹⁾), tør man nok tyde dette som et Tegn paa, at der paa disse Kanter har raadet en ikke ringe Oplysningstrang i Befolkningen, selv om naturligvis Forholdene ikke alle Vegne har været lige saa gode som de nævnte Steder, og der ligeledes rundt omkring har været mange Analfabeter. Og det viser sig ligeledes, at der her har været adskilligt flere Bøger mellem Folk, end man ellers plejer at finde i Almuen, saa ogsaa det peger hen imod, at Bønderne har været mere vaagne i Vestjylland end andetsteds.

Naturligvis var det kun Mindsteparten af dem, som havde Bøger. Dels var de tidt temmelig dyre, saa man i en Tid, da rede Penge var sjældne, betænkte sig to Gange, før man anskaffede dem, og dels kunde det være besværligt at faa dem i Købstæderne, saa man var i Reglen henvist til at købe dem, man vilde have, paa de Auktioner, der blev afholdt over Præsternes Efterladenskaber, men her kunde der til Gengæld til Tider være ret righoldige Samlinger at vælge af. Det er vistnok en almindelig Opfattelse, at den ældre Landsbygejstlighed bestod af en Slags halvstuderede Røvere, der kun i ringe Grad havde Interesser ud over deres Landbrug, men dette holder næppe Stik, thi netop den Bogbestand, de fleste Præster havde, taler et helt andet Sprog og vidner om, at de i det hele og store har været bedre end deres Rygte, selv om det jo ikke skal nægtes, at der har været adskillige baade umulige og uværdige Personer imellem dem. Det er hovedsagelig af deres Bøger, Bønderne har købt, hvad Titler som »Theologiske Betænkninger« og »De passione Jesu« jo ogsaa tyder paa, og dette er en af Grundene til det ret ensartede Præg, deres Bogsamlinger har.

Hvis man nu ønsker at vide, hvad det ellers var,

¹⁾ Scandia 1939, S. 106. Aarboeg f. dansk Kulturhist. 1894, S. 52.

der læstes i Vestjylland, vil Herregaardenes Skifteprotokoller, hvori Fæstebøndernes Ejendele og herunder deres eventuelle Bøger findes opnoteret, kunne give et Fingerpeg herom; og selv om man ved Stikprøver naturligvis ikke kan naa til helt afgjorte Resultater, er der dog i høj Grad Grund til at fæste sig ved de Oplysninger, de giver, og der er god Mulighed for ad denne Vej at faa et Indtryk af, hvorledes det stod til i den omtalte Henseende.

Det viser sig da, at af 337 Dødsboer paa 9 vestjydske Godser (Rammegaard i Vandfuld Herred, Ulsund og Rysensten i Skodborg, Udstrup og Pallesbjerg i Ulfborg, Sindinggaard i Hammerum, Lønborggaard i V. Horne, Krogsgaard i Skads samt Ribe Hospital) har der i Tidsrummet c. 1765—80 været 106, altsaa knap $\frac{1}{3}$, der har indeholdt Bøger. Drager man hele Jylland ind i Undersøgelsen (40 Godser) kommer man imidlertid ned paa $\frac{1}{5}$ (220 af 1040), saa det vil ses, at Bogskifternes Tal er størst mod Vest. Af de 9 Godser er Forholdet igen bedst paa Udstrup (1765—69) og Ulsund (1769—79) med Bøger i 29 og 12 Skifter af 60 og 25, mens Krogsgaard (1769—73) og Pallesbjerg (1770—75) kun opviser 3 og 1 af 20 og 10. Dog turde det være et Spørgsmaal, om de sidste Tal helt afspejler de faktiske Forhold, idet der jo her er Tale om tilfældigt valgte Tidsrum; muligt vilde andre Perioder kunne give et lysere Billede. For Ribe Hospitals Vedkommende (1770—80) er Tallet 18 af 46.

Ret mange Bøger indeholder intet af Skifterne, 3—4—5 er det almindelige. Flere kan naturligvis forekomme; Søren Jørgensen i Nees († 1778) havde saaledes foruden Bibelen og Brochmands Postil »7 andre Bøger« og »10 gamle Bøger«, formodentlig dog kun smaa og værdiløse, da deres Titler ikke nævnes. Den

bedste Samling findes i Boet efter Mog. Christensen, Gudum († 1769); den bestod af »Danske Kongers Krønike«, en gammel Ligprædiken, Luthers Postil, Danske Lov, en gammel Bønnebog, 2 gamle Bøger, Arnds »Sande Kristendom«, P. Dass' »Katekismussange«, Bruuns »Sjungende Tidsfordriv«, Neumanns »Alle Bønners Kærne«, Kingos Sangbog (d. e. Aandeligt Sjungekor), en gammel Salmebog, Christian III.s Bibel, »Holger Danskes Krønike«, en gammel Fæsteprotokol og (?) en Bondepraktika.

Bøgernes Indhold er ellers, i nøje Overensstemmelse baade med den mægtige Autoritet, Kirken havde i Befolkningen, og med de Bogsamlinger, hvorfra de er købt, saa at sige udelukkende af religiøs Art. Bibelen er i de 106 Skifter repræsenteret med 23 hele Exemplarer, 18 Ny Testamenter og 1 Evangeliebog (indeholder kun Evangelierne); af Postiller er der i alt 23. Formodentlig er de fleste af disse af Jesper Brochmand († 1652 som Sjællands Biskop), skønt hans Navn kun nævnes 7 Gange; ogsaa Luthers og Henrik Gerners († 1700 som Biskop i Viborg) forekommer, men i Reglen oplyses det ikke, hvem Forfatterne er. Stor Udbredelse har ligeledes Hans Hvalsøes († 1752, Præst i Sandager) »De bedendes aandelige Kæde« haft; af den findes der 19 Stk. Denne Bønnebog udkom første Gang 1700 og havde 1769 oplevet sit 23. Oplag, et stærkt Vidnesbyrd om den Yndest, den nød. 1852 udsendtes den med et Forord af Vilh. Birkedal og fik ogsaa i sin nye Skikkelse en stor Udbredelse. Men derefter er der et langt Spring ned til Kingos »Aandeligt Sjungekor« med 8 Exemplarer, mens der er 4 af Joh. Arnds († 1621, Generalsuperintendent i Celle) »Sande Kristendom« og C. Neumanns († 1715, Professor i Breslau) »Alle Bønners Kærne« og 2 af Peter Dass'

(† 1707, Præst i Nordnorge) »Katekismussange«, Sam. Bruuns († 1674, Præst paa Kragerø i Norge) »Sjungende Tidsfordriv« og Iver Brinchs († 1728, Præst ved Nikolaj Kirke i København) Sangsamling »En Kristens Tanketøjle«. I Udstrup Skifteprotokol forekommer et Par Gange Bøger af Joh. Grüning, en naturaliseret Tysker, der som svensk Krigsfange fra Tønning var blevet i Landet og havde været Strandrider under Rysensten, men henlevede sin sidste Tid paa Rammegaard. Han døde 1756. Hans Smaaskrifter er pietistisk præget, men de har næppe haft mere end lokal Udbredelse.

Desuden træffer man i Skifterne »Paradisets Urtegaard« af Arnd og »Taareperse« af Jesp. Rachløv (c. 1690, Præst i Græse), ogsaa en meget yndet kristelig Sangbog, der, som det undertiden var Skik i hin Tids asketiske Litteratur, var dediceret til Kristus; 1803 kom den i 17. Oplag. Endvidere findes »Passionsbetragtninger« af Lassenius († 1692, Professor i København), »Et Menneskes Skyldighed mod Gud, sig selv og Næsten« (efter Engelsk), ligesom Brorsons »Troens rare Klenodie« er optegnet. Hertil kommer adskillige gudelige Bøger uden nærmere Titelforklaring.

En Sammenligning mellem denne vestjydske Liste og Bondeskifter fra det øvrige Jylland viser, at det saa nogenlunde er den samme Litteratur, vi møder her som der, saa man sikkert har Lov til at overføre saadanne Bøger til den, som man ser har været læst andetsteds, men ikke er fundet i de 106 Boer. Det gælder f. Ex. Lassenius' »Bibelske Kærne«, »Sparetimer« af Henrik Müller († 1675, Superintendent i Rostock), hvis Postil ogsaa fandtes adskillige Steder, »Rakels Barselseng« af Vill. Nielsen († 1681, Præst i Udby-

neder), »De udvalgte Krone« af Sofie Bille († 1695) og Ribebispen Jens Dinesen Jersins († 1634) Skrifter.

I det store og hele kan man sige, at det er den lutherske Bodsfromheds Aand, som præger disse Bøger. Denne Retning, som betegnede en Reaktion mod den gamle Ortodoxis énsidige Dogmatiseren og i Modsætning hertil betonede den personlige Grebthed og et selvstændigt kristeligt Ansvar, havde ikke mindst ved den Alvor, 30aarskrigens Ulykker vakte til Live, vundet betydelig Tilslutning saavel i Danmark som i Tyskland. Christian IV.s Kirkelovgivning med dens Forsøg paa ad Tvangens Vej at lede Folket til den fornødne Selvbesindelse staar i nøje Forbindelse med disse Tanker, men er ganske vist et af de uheldige Udslag, Bevægelsen gav sig. Af ulige mere positiv Art var den Andagtslitteratur, den gav Anledning til, og som især kendetegnes ved Navne som Joh. Arnd, Henrik Müller, Chr. Sriver († 1693, Overhofprædikent i Quedlinburg; hans mest kendte Værk er »Sjæleskat«), Jesper Brochmand, Jens Dinesen Jersin og Adelsmanden Holger Rosenkrantz († 1642). Ogsaa Kingo stod den nær, og i det hele taget kan man sige, at de Opbyggelsesbøger paa Vers og Prosa, der i sidste Halvdel af det 17. og Begyndelsen af det 18. Aarhundrede vandt Udbredelse i Befolkningen, i Reglen alle var mere eller mindre præget af Retningen. Denne var paa en vis Maade ved sin Fremhævelse af den personlige Tilægnelse af Kristendommen en Forløber for Pietismen, dens Mænd stod samtidig saa godt som alle urokkeligt fast paa den lutherske Rettroenheds Grund, og kunde deres Forkyndelse end til Tider have et vist asketisk Anstrøg, har den dog utvivlsomt virket til en Højnelse af det aandelige Liv i Folket. Det var den,

den danske Almue i Særdeleshed lyttede til, naar den læste i sine Andagtsbøger.

Derimod mærker man i de omtalte Skifter saa godt som ikke til egentlig pietistisk Litteratur, hvad kun kan betyde, at det ikke var lykkedes for Retningen at gøre Indtryk paa Befolkningen som saadan, thi havde dette været Tilfældet, maatte man have ventet, at det havde givet sig Udslag i dens Læsning. En enkelt Gang nævnes Vaisenhusbibelen, og »Troens rare Klenodie« har sikkert forekommet sine Steder, men ellers er det som sagt de gamle og een Gang anerkendte Skrifter, man stadig møder. Er der kommet pietistiske Andagtsbøger ud til Bønderne, er det først sket, efter at de ved de pietistiske Præsters Død er kommet under Hammeren, og i saa Fald vil de ikke kunne spores før paa et senere Tidspunkt. Alligevel er det tvivlsomt, om de nogen Sinde har gjort sig ret meget gældende; i alt Fald findes der i den Samling gammel Almuelæsning, Herning Museum ejer, kun meget lidt af denne Art, og det til Trods for, at der dog i Hammerum Herred har været adskillige pietistiske gejstlige. Derimod er den gamle lutherske Opbyggelseslitteratur godt repræsenteret. — Pontoppidans Forklaring (»Sandhed til Gudfrygtighed«) forekommer ogsaa kun faa Gange i Skifterne, skønt den var den officielle Lærebog, men det kan vel skyldes, at Skolerne ejede nogle Exemplarer af den, saa Hjemmene ikke har ment det nødvendigt at anskaffe den.

Kingos Salmebog skulde man have ventet at finde mange Gange, men dette er ingenlunde Tilfældet. Antallet i de 106 er 88, men da man en Del Steder har haft to eller flere Exemplarer, skulde der efter dette have været adskilligt færre Hjem, hvor man har haft den. At det forholder sig saaledes, er dog ikke helt

sikkert, thi Kirkebesøget har i gamle Dage — og ikke mindst i Vestjylland — altid spillet saa stor en Rolle, at man har vanskeligt ved at forestille sig, at de allerfleste Familier har manglet Salmebog. Den Mulighed foreligger, at Antallet har været betydeligt større end opgivet, idet Salmebøgerne i visse Tilfælde kan have været betragtet som tilhørende ikke de afdøde, men Slægten og derfor ikke er blevet optaget i Skifterne — eller de er blevet lagt under Hagen paa Ligene og har fulgt dem i Graven. Men nogen sikker Forklaring kan ikke gives.

Af Bøger af ikke-religiøs Karakter har der ikke været mange. Mogens Christensen, Gudum, havde nogle (se foran), og M. P. Vaad, Ørre († 1773) ejede en Verdensbeskrivelse, en Beskrivelse af Luthers Levned, »Reinecke Fuchs«, et Par Regnskabsbøger og »Gode Raad at give«; han havde ingen gudelige Skrifter. I nogle Hjem har man vist kendt Søren Mathiesens Regnebog, men hvad det var for en »Krønike«, Lars Pedersen, Nyby († 1770) efterlod, oplyses ikke nærmere. Langebeks Tale over Frederik V. hos P. Eriksen, Snedker i Ø. Bølling († 1768) har vel kun forekommet denne ene Gang — ligesom Holbergs »Moralske Tanker« i Boet efter Selvejer Jens Pedersen Hillersborg i Sir († 1776). Foruden nogle gudelige Skrifter ejede han af verdslig Litteratur desuden »Danmarks Spejl 1774«, 5 medicinske Bøger, Søren Mathiesens Regnebog, *Mirabilia naturalia* og 2 Bundter Viser.

Ejendommeligt er det at lægge Mærke til den Sangglæde, som Skifterne fortæller, har raadet i store Dele af Bondestanden. Edel Hansdatter i Vandborg († 1768) efterlod sig baade »en liden Sangbog« og »en liden Visebog« samt (?) Salmer, og Mogens Christensen

havde ikke kun Salmebog, men ogsaa Aandeligt Sjungekor, De sjungendes Tidsfordriv og Dass' Katekismussange. Af Sangsamlinger af denne Art er der i det hele 18 i Skifterne, det vil sige, at de forekommer omtrent lige saa hyppigt som »De bedendes aandelige Kæde«, hvad kun kan vidne om et vaagent aandeligt Liv i Hjemmene.

Som tidligere nævnt indeholder kun $\frac{1}{3}$ af de vestjydske Skifter Bøger, men med Tidens Vilkaar i Erindring er dette Tal slet ikke saa ringe. Selv i vore oplyste Dage er der adskillige Hjem, hvor der praktisk talt ikke findes en Bog ud over dem, man ligefrem er nødt til at have, og man har derfor Lov til at fælde en ret gunstig Dom over Forholdene paa Vestkysten, hvor som ogsaa omtalt Læselysten, især paa Holstebro-Lemvig-Kanten, synes at have været større end paa andre Egne. Vel har Bogbestanden ikke været stor, ligesom den var temmelig ensidig, for saa vidt som det er den samme Art af Litteratur, der stadig gaar igen, men naar man tager Hensyn saavel til Bøndernes Købeevne som til, at Bøgerne stammede fra gejstlige Biblioteker, og at den Undervisning, Almuen fik i Skole og hos Præst, udelukkende havde et kristeligt Sigte, vil dette ikke undre. Hvad Bjørnson i Synøve Solbakken siger om den norske Bonde, at Kirken i hans Tanke staar paa et højt Sted og for sig selv, gælder lige saa fuldt den danske; derfor forstaar man ogsaa, at det især var Opbyggelsesbøgerne, der fandt Vej til hans Hylde, ligesom den Traditionsbundethed, der var et Særkende for ham, bevirkede, at han holdt sig til dem, han een Gang havde lært at sætte Pris paa. Hvor meget han saa har læst i dem, lader sig naturligvis ikke afgøre, men man har vanskeligt ved at tro, at den, der havde sat sig i en for ham ikke ubetydelig

Udgift ved at anskaffe en Bibel eller Postil, ikke ogsaa vilde gøre Brug af den, og man kan derfor heller ikke tænke andet, end at de Bøger, som de vestjydske Bønder har ejet, har haft Betydning for dem selv og dermed bidraget til at give Folkekarakteren noget af det Præg, den har den Dag i Dag.